# MAHBUB UL -QULUB ASARIDA AXLOQIY TA’LIMIY QARASHLAR VA ULARNING ZAMONAVIY AHAMIYATI

Farg‘ona davlat universiteti

Filologiya fakulteti

Filologiya va tillarni o‘qitish: o‘zbek tili yo‘nalishi

3-kurs talabasi

**Abduvalİyeva Nazokatxon Rahimjon qizi**

**Annotatsiya:** Maqolada Alisher Navoiyning “Mahbub ul-qulub” asari axloqiy-ta’limiy konsepsiya va badiiy nasr poetikasi birligida o‘rganiladi. Uch qismli kompozitsiyaning ijtimoiy tiplarni kuzatishdan fazilat va illatlarni baholashga, undan esa hikmatli umumlashmalarga o‘tish mantiqi tahlil etiladi. Saxovat va himmat, hilm, qanoat, sabr, rostgo‘ylik, til odobi hamda kasbiy mas’uliyat haqidagi qarashlar tarixiy muhit va bugungi ta’lim jarayoni munosabatida sharhlanadi. Asarning saj’, tazod, ixcham hikmat va badiiy qiyosga asoslangan uslubi axloqiy mazmunni ta’sirchanlashtiruvchi vosita sifatida ko‘rsatiladi. Asardan foydalanishda nasihatni mexanik yodlash emas, vaziyatli tahlil va axloqiy mustaqil mulohaza muhimligi ta’kidlanadi.

**Kalit so‘zlar:** Alisher Navoiy, Mahbub ul-qulub, axloq, tarbiya, hilm, saxovat, qanoat, til odobi, ijtimoiy tip, saj’, hikmat, zamonaviy ta’lim

**Annotation:** This paper discusses the ethical and educational ideas of Alisher Navoi’s “Mahbub ul-qulub” in relation to its distinctive prose poetics. It traces the movement from social portraits in the first part to moral qualities in the second and aphoristic reflections in the third. Generosity, forbearance, contentment, patience, honesty, linguistic responsibility, and professional ethics are interpreted in their historical setting and in dialogue with contemporary education. The study emphasizes that rhetorical parallelism and concise imagery make moral principles persuasive, while meaningful classroom use requires discussion rather than memorization.

**Keywords:** Alisher Navoi, Mahbub ul-qulub, ethics, education, generosity, patience, speech ethics, prose poetics, rhetorical parallelism

**Аннотация:** В статье анализируются нравственно-просветительские взгляды Алишера Навои в «Махбуб ул-кулуб» в единстве с поэтикой художественной прозы. Рассматривается переход от описания общественных типов к оценке добродетелей и пороков, а затем к афористическим обобщениям. Идеи щедрости, кротости, довольства, терпения, правдивости, культуры речи и профессиональной ответственности соотносятся с историческим контекстом и задачами современного образования. Подчёркивается значение самостоятельного обсуждения нравственных ситуаций вместо механического заучивания наставлений.

**Ключевые слова:** Алишер Навои, Махбуб ул-кулуб, нравственность, воспитание, щедрость, терпение, культура речи, художественная проза, афоризм

Alisher Navoiyning “Mahbub ul-qulub” asari mumtoz turkiy nasrning o‘ziga xos namunasi bo‘lib, unda shoirning umr davomida to‘plagan ijtimoiy tajribasi va axloqiy mushohadasi bir butun badiiy tizimga aylangan. Odatda bu kitob “pand-nasihatlar to‘plami” deb ataladi; biroq mazkur ta’rif asarning mazmunini to‘liq qamrab olmaydi. Chunki Navoiy unda shunchaki fazilatlarni sanab bermaydi, balki turli kasb va mansab egalarini kuzatadi, inson fe’lidagi ziddiyatlarni ochadi, xulqning jamiyat hayotiga ta’sirini baholaydi. Uning o‘gitlari muallif boshidan kechirgan, ko‘rgan va tafakkur tarozisidan o‘tkazgan hayotning poetik xulosalaridir. Asardagi axloq shaxsiy odob masalasi bo‘lish bilan birga, insonning boshqalar oldidagi javobgarligi haqida ham o‘ylashga undaydi [1; 2].

“Mahbub ul-qulub”ning uch qismli tuzilishi bu fikrni tasdiqlaydi. Birinchi qismda shoir jamiyatning turli vakillari, ularning xizmati va fe’l-atvori haqida so‘z yuritadi; ikkinchi qismda insoniy fazilatlar bilan illatlarni alohida tushunchalar sifatida tahlil etadi; uchinchi qismda esa hikmatlar va tanbehlar yordamida kuzatishlarini ixcham umumlashmalarga aylantiradi. Milliy kutubxona tavsifida birinchi qism qirq fasl, ikkinchi

qism o‘n bobdan iboratligi qayd etilgan [2]. Bu kompozitsiya tasodifiy emas: muallif avval “inson jamiyatda qanday namoyon bo‘ladi?” degan savolni qo‘yadi, so‘ng “uning xatti-harakatiga qanday axloqiy mezon kerak?” masalasiga o‘tadi va nihoyat “mazkur tajribadan qanday hikmat chiqadi?” savoliga javob izlaydi.

Birinchi qismdagi ijtimoiy tiplar tasviri axloqiy muammoni shaxsning kasbiy vazifasiga bog‘laydi. Podshoh, vazir, qozi, mudarris, kotib, tabib, shoir kabi tabaqa va kasb vakillari haqidagi mulohazalar odamni faqat martabasiga qarab qadrlash mumkin emasligini ko‘rsatadi. Mansab bilim va vijdon bilan qo‘shilgandagina jamiyat uchun foyda keltiradi; aks holda ayni lavozimning o‘zi adolatsizlik vositasiga aylanishi mumkin. Bu yerda Navoiy kasblarning tashqi sharafini emas, uning bajarilishidagi axloqiy sifatni sinaydi. Masalan, hukm chiqarish huquqiga ega kishi adolatdan chekinsa, uning xatosi shaxsiy chegaradan chiqib, ko‘plarning taqdiriga ta’sir qiladi. Demak, kasbiy etika shoir nazarida ijtimoiy hayotning ajralmas talabidir [1].

Asarda ilmga munosabat ham ana shu amaliy mezon bilan bog‘langan. Navoiy uchun bilim orttirish insonni boshqalardan baland ko‘rsatish imkoniyati emas, hayotda to‘g‘ri yo‘l topish, adolatli qaror qabul qilish va boshqalarga naf yetkazish vositasidir. Bilimi ko‘p, lekin amali sust odamning obro‘siga shubha bilan qaraladi; bilimni faqat so‘zda namoyish etish donishmandlikka tenglashtirilmaydi. Bunday yondashuv ta’limning mazmuni haqida ham fikr uyg‘otadi: o‘qilgan ma’lumot shaxsning muomalasi, tanlovi va mas’uliyatida ko‘rinmasa, u hali chin ma’rifatga aylangan emas. Asarning bugungi ahamiyati aynan shu joyda – bilimning bahosi yodlangan jumlalar soni bilan emas, undan foydalanish madaniyati bilan belgilanadi.

Saxovat va himmat masalasi “Mahbub ul-qulub”ning axloqiy markazlaridan biridir. Saxovatni boylikni ko‘p sarflash, himmatni esa ulkan va’dalar berish deb tushunish Navoiy talqinini toraytiradi. Saxovatning qadrini uning ko‘ngil bilan bog‘liqligi, insoniy ehtiyojga o‘z vaqtida javob berishi va manfaat kutmasligi belgilaydi. Himmat esa boshqaga ko‘mak berishga tayyor ichki ulug‘vorlikdir. Shu ma’noda saxovat moddiy imkoniyatdan tashqariga chiqib, vaqt ajratish, qayg‘uga sherik bo‘lish, bilim ulashish kabi xatti-

harakatlarda ham ma’naviy mazmun topishi mumkin. Zamonaviy ta’limda mazkur fazilatni xayriya raqamlari bilan emas, o‘quvchining boshqalarga munosabatini o‘zgartiradigan amaliy vaziyatlar orqali tushuntirish maqsadga muvofiqdir [1. 78–79; 3].

Hilm – o‘zini tuta bilish, jahlga erk bermaslik, boshqalar bilan muomalada yumshoqlikni saqlash fazilati – asarda zaiflik emas, ma’naviy qudrat sifatida namoyon bo‘ladi. Bu tushunchani faqat jim turish yoki norozilik bildirmaslik bilan aynanlashtirish xato bo‘lar edi. Hilm vaziyatning keskinligi ichida ham aqlga tayanib javob bera olish qobiliyatidir. Shu sabab u irodasizlikning emas, o‘zini boshqarishning ifodasi sifatida qadrlanadi. Badiiy nutqda bu fazilat odatda qo‘pollik, jahl va takabburlikka qarama-qarshi qo‘yiladi; qarama-qarshilikning o‘zi esa o‘quvchi uchun axloqiy tanlov vaziyatini hosil qiladi. Bugun ham munozara madaniyati, sinfdagi kelishmovchilik yoki jamoa bilan ishlash jarayonida hilm shunchaki qadimiy atama emas, muomala sifatini o‘lchaydigan tushunchadir.

Qanoat tushunchasi ham ko‘pincha noto‘g‘ri soddalashtiriladi. Uni insonning intilmasligi yoki mehnat qilmasligi sifatida talqin qilish Navoiy axloqiy tizimiga zid keladi. Qanoat – harislikka berilib, borini ham, o‘zini ham yo‘qotmaslik; odamlarning moliga ko‘z olaytirmaslik, ehtiyoj va havas o‘rtasida me’yorni saqlashdir. Qanoat bilan mehnatsevarlik bir-birini inkor etmaydi: mehnat yashash va taraqqiy etishga xizmat qilsa, qanoat insonga o‘z qadrini faqat boylik bilan o‘lchamaslikni o‘rgatadi. Bunday talqin bugungi iste’mol muhitida ayniqsa muhimdir. Biroq asarni hozirgi iqtisodiy nazariyalar bilan to‘liq tenglashtirish kerak emas; avvalo undagi nafs tarbiyasiga oid axloqiy ma’noni ajratib olish zarur [1. 52–53; 4].

Sabr va shukr haqidagi qarashlar ham “har qanday sharoitga ko‘nish”ni targ‘ib qilmaydi. Sabr – sinov oldida maqsadni yo‘qotmaslik, musibatni aql bilan yengish, til va amalni tartibga solishdir. Shukr esa berilgan ne’matning qadriga yetish, o‘z holatini faqat yetishmayotgan narsalar bilan baholamaslikni talab qiladi. Bu fazilatlar bir-biriga yaqin bo‘lsa-da, bir xil emas: sabr ko‘proq qiyinchilikdagi irodani, shukr esa mavjud yaxshilikni idrok qilishni anglatadi. Navoiy axloqiy tahlilining nozikligi fazilatlarni alohida nomlash

bilan cheklanmay, ular orasidagi ma’no farqini sezdirishidadir. Tarbiyaviy mashg‘ulotda ana shu farqni real hayotiy misollar bilan ochish nasihatning ta’sirini oshiradi.

Til va so‘z masalasi Navoiy asarlarining deyarli barchasida markaziy mavzulardan biri bo‘lsa-da, “Mahbub ul-qulub”da u insonning axloqiy qiyofasini bilishning alohida mezoni sifatida ko‘riladi. So‘z insonni boshqalarga yaqinlashtirishi, dardga malham bo‘lishi yoki aksincha, ishonchni buzishi mumkin. Shirinso‘zlikning qadri yolg‘on bilan aralashmaganda, rostgo‘ylikning ta’siri esa qo‘pollikka aylanmaganda ortadi. Demak, axloqiy nutq ikki talab – haqiqat va muomala mas’uliyati – bilan belgilanadi. Hozirgi raqamli muloqotda ushbu mezon dolzarb: xabarni tekshirmasdan tarqatish, birovni so‘z bilan kamsitish yoki g‘iybatni ommalashtirish texnik yangilik bo‘lishi mumkin, ammo uning axloqiy ildizi asarda tanqid qilingan qadimiy illatlar bilan tutashadi.

Rostgo‘ylik va vafo tushunchalarining o‘zaro munosabati ham muhimdir. Rost so‘zga amal qo‘shilmasa, so‘zning ishonchliligi yo‘qoladi; va’da esa faqat aytilgani uchun emas, bajarilgani uchun axloqiy qadrga ega. Navoiy so‘z va amal birligiga e’tibor qaratib, odamlar o‘rtasidagi ishonchni jamiyatning nozik, lekin zarur poydevori sifatida ko‘radi. Bu mulohazani bugungi o‘quvchi uchun sodda mazmunda qayta o‘qish mumkin: akademik halollik, o‘z ishini o‘z vaqtida bajarish, o‘qituvchi va talaba o‘rtasidagi ochiq muomala ham so‘z-amal birligiga asoslanadi. Biroq bunday zamonaviy misollar asarda bevosita mavjud bo‘lgan hodisalar emas, uning axloqiy fikridan kelib chiqadigan pedagogik tatbiqlardir.

“Mahbub ul-qulub” poetikasida saj’ – nasriy jumlalar oxiridagi ohangdosh bo‘laklar – fikrning musiqiyligini kuchaytiradi. Navoiy hikmatni oddiy ma’lumot shaklida yetkazmaydi; tovush uyg‘unligi, ma’nodosh va zid so‘zlarning yaqin kelishi, sintaktik parallelizm uning xotirada saqlanishini osonlashtiradi. Biroq bu uslubning vazifasi chiroyli eshitilish bilangina cheklanmaydi. Masalan, ikki xil fe’l-atvorni qarama-qarshi qo‘ygan jumla o‘quvchini muqoyasa qilishga, qaysi holatning oqibati qandayligini anglashga undaydi. Qisqa hikmat ichida tilning ritmi bilan fikrning mantiqi birlashadi. Saj’ni faqat

bezak sifatida emas, axloqiy ma’noning badiiy tashuvchisi sifatida talqin etish shu bois muhimdir [1; 2].

Asarda tazod, mubolag‘a, qiyos va istehzoning o‘rni ham katta. Hasadgo‘y, kibrli yoki tamagir shaxsning qiyofasi ba’zan keskin baho bilan beriladi; bunday usul o‘quvchiga yoqimsiz illatni sodda ta’rifdan ko‘ra jonliroq his ettiradi. Shu bilan birga, muallifning tanqidi ko‘pincha shaxsning kasbiga emas, o‘sha kasb ortiga yashiringan yolg‘on va manfaatparastlikka qaratilgan. Poetik tafsilotni e’tibordan chetda qoldirib, parchalardan faqat “odobli bo‘ling” kabi xulosa chiqarish asarning filologik qimmatini sezilarli kamaytiradi. Adabiy tahlil uchun savol nafaqat “Navoiy nimani o‘rgatadi?”, balki “bu fikrni qaysi til va obraz vositasida ta’sirchan qiladi?” shaklida qo‘yilishi kerak.

Hikmatning ixchamligi mazmunning soddaligini anglatmaydi. Bir qarashda tushunarli ko‘ringan pand ortida muallifning murakkab ijtimoiy kuzatuvi yashirin bo‘lishi mumkin. “Yaxshi xulq” degan umumlashma, masalan, turli sharoitlarda bir-biridan farqli qarorlarni talab qiladi: bir joyda mehr ko‘rsatish, boshqa vaziyatda haqiqatni dadil aytish, yana birida o‘z manfaatidan voz kechish zarur bo‘ladi. Shuning uchun Navoiy hikmatlarini talqin qilishda ularning kontekstini, qanday illatga qarshi qo‘yilganini va matndagi ma’no nozikliklarini saqlash lozim. Muayyan jumlani ijtimoiy tarmoqdagi shiorga aylantirish uning asl fikriy murakkabligini yo‘qotishi mumkin.

Asarning zamonaviy pedagogik imkoniyatlarini baholaganda, avvalo tarixiy masofani tan olish kerak. XV asrning kasb-kor va tabaqa tasnifi bugungi huquqiy-demokratik ijtimoiy tushunchalar bilan to‘liq mos tushmaydi; shuning uchun o‘tmish ijtimoiy tartibini bevosita norma sifatida ko‘chirish o‘rinli emas. Biroq shaxsiy manfaatning kasbiy burchga ta’siri, ilmning axloqdan ajralishi yoki til odobining buzilishi singari masalalar davrlar osha muhimligini saqlaydi. O‘quv jarayonida aynan shu umumiy masalalarni ajratib, asar matni bilan hozirgi vaziyatni qiyoslash ilmiy jihatdan ham, tarbiyaviy jihatdan ham samaraliroqdir [3; 4].

Masalan, “saxovat va himmat” haqidagi parchalar asosida talabalarga ikki xil yordam ko‘rsatish vaziyatini taqdim etish mumkin: biri ko‘pchilik oldida maqtov olish maqsadida, ikkinchisi ehtiyojmandning sha’nini asrab bajarilgan yordam. Talaba qaysi holatda fazilatning asl mazmuni to‘laroq ochilishini izohlar ekan, matndagi axloqiy mezonni mustaqil qo‘llaydi. “Hilm” mavzusida bahs vaqtida haqoratga javob berish va haqiqatni vazmin himoya qilish o‘rtasidagi farq, “til odobi” mavzusida esa tekshirilmagan xabarni tarqatish oqibati muhokama qilinishi mumkin. Bular asar matnining o‘zi emas, asardan kelib chiqadigan didaktik talqin namunalaridir; shu farqni ochiq ko‘rsatish ilmiy halollik talabi hisoblanadi.

Yana bir muhim pedagogik imkoniyat – asarni adabiy til va uslubni o‘rganishda qo‘llashdir. “Mahbub ul-qulub”dagi hikmatlar tarkibida so‘z ma’nosi, sintaktik parallelizm, tasviriy vosita va ohangning birlashishi talabaga mumtoz nasrning o‘ziga xos qurilishini anglatadi. Bir hikmatning mazmunini hozirgi adabiy tilda bayon qilish, so‘ng uning badiiy ohangi nimadan o‘zgarganini izohlash mashqi samarali bo‘lishi mumkin. Bu jarayon o‘quvchini eski so‘zlarni yodlashdan ko‘ra chuqurroq malakaga – uslubni talqin qilishga olib keladi. Demak, asarning ta’limiy qiymati nafaqat axloqiy g‘oyalari, balki til vositalarining ma’no yaratish imkoniyatlarini namoyish etishida ham ko‘rinadi.

Axloqiy tarbiya haqida gap ketganda, Navoiy merosini faqat buyruq berishga xizmat qildirishdan ehtiyot bo‘lish lozim. “Mahbub ul-qulub”ning kuchi tayyor qoidalarni ko‘paytirishida emas, odamni o‘z xulqiga tashqaridan qaray olishga undashidadir. U mutolaa qilgan kishini o‘zini ham kuzatishga majbur etadi: men nimaga havas qilaman, qachon so‘zim amalimga to‘g‘ri kelmaydi, odamga qilgan yaxshiligimda yashirin manfaat bormi? Ana shu savollar qo‘yilsa, asar axloqiy tayyor javoblar kitobi emas, vijdoniy suhbat manbaiga aylanadi. Bu esa o‘qituvchi va talaba o‘rtasida bir yoqlama nasihatdan ko‘ra mustaqil fikrlashga asoslangan muhitni shakllantirishga yordam beradi.

Xulosa qilib aytganda, “Mahbub ul-qulub”ning axloqiy-ta’limiy mohiyati uning uch qismli kompozitsiyasi, hayotiy kuzatuvga tayangan ijtimoiy portretlari va badiiy nasrga xos ixcham, ohangdor hikmatlari birligida yuzaga chiqadi. Asardagi saxovat, hilm, qanoat,

sabr, rostgo‘ylik, til madaniyati va kasbiy mas’uliyat haqidagi qarashlar shaxsning ichki fazilatini jamiyatdagi amaliy xulqi bilan bog‘laydi. Bugungi ahamiyati ham ana shunda: qadimiy nasihatni zamonaviy shiorga aylantirmasdan, uning badiiy konteksti va tarixiy sharoitini tushungan holda muhokama qilinsa, u ta’limning axloqiy va filologik imkoniyatlarini birgalikda boyitadi. Navoiy so‘zining tarbiyaviy kuchi o‘quvchini itoatga emas, o‘z qarorini vijdon tarozisida o‘lchashga chorlay olishidadir.

**Foydalanilgan adabiyotlar**

1. Navoiy A. Mahbub ul-qulub // Mukammal asarlar to‘plami: 20 jildlik. – 14-jild. – Toshkent: Fan, 1998. – (Asarning I–III qismlariga murojaat qilindi).

2. O‘zbekiston Milliy kutubxonasi. Mahbub ul-qulub: elektron katalog va asar tavsifi. – https://qr.natlib.uz/book/get/541?lang=uz (murojaat sanasi: 05.11.2026).

3. Karamatova D., Mahmudova N., Ravshanova M. Alisher Navoiyning “Mahbub ul-qulub” asari asosida o‘quvchilarning axloqiy fazilatlarini shakllantirish // Maktabgacha va maktab ta’limi. – 2026. – DOI: 10.5281/zenodo.19382384.

4. Anvarova R. Alisher Navoiyning “Mahbub ul-qulub” asaridagi mavzularning dolzarbligi // Obrazovanie, nauka i innovatsionnye idei v mire. – 2025. – 82-jild, 6-son. – B. 335–339.

5. Sirojiddinov Sh., Yusupova D., Davlatov O. Navoiyshunoslik. 1-kitob: darslik. – Toshkent: Tamaddun, 2018.

6. Navoiy A. Mahbub ul-qulub / matnni nashrga tayyorlagan A.N. Kononov. – Leningrad, 1948.